

Over een kloosterjuweel in een Hervormde Kerk

**Het Cavallé-Coll orgel
in de Nederlands Hervormde Sionskerk
te Nunspeet.**

F.R.L. van Dijk
Engineer/Organist Sionskerk te Nunspeet
A. van Doeselaar
Orgelmaker

Het orgel is door de Hervormde Gemeente Nunspeet aangekocht van een kloosterorde van Paters Redemptoristen te Antwerpen in 1970. De paters kochten het orgel in 1876 tijdens een muziekfestival te Antwerpen. Lange tijd is gedacht dat het orgel in die tijd voor het muziekfestival aldaar gebouwd was. Onderzoek heeft uitgewezen dat dit niet juist is: het blijkt te gaan om een 'orgue en location' (een huurorgel), dat in 1865 is gebouwd. In deze brochure gaan we nader in op de bouwgeschiedenis van dit orgel en zijn bijzonderheden.

Het 'Orgue en location'

Dr. René Verwer vermeldt in zijn boek 'Cavallé-Coll en Nederland' dat de firma-plaquette op de speeltafel van het orgel verwijst naar de periode tussen 1858 en 1871. Aan de hand van afmetingen van de windlade en het windladeboek van Cavallé-Coll hebben Hans Brink en Dr. René Verwer de exacte bouwtijd kunnen achterhalen. Uit het windladeboek (*tableau de sommier*) is namelijk af te leiden dat er in totaal vier orgels zijn vervaardigd met het type windlade zoals deze in de Sionskerk van Nunspeet voorkomt.

Het betreffen:

- een Orgue en Location, gebouwd in 1865
- een Orgue de Choeur voor St. Vincent te Maçon, afgebouwd in 1875 (dit orgel heeft dus een andere firma-plaquette) en in 1897 overgeplaatst naar de *Chapelle de L'institution du Saint-Sacrement* te Autun¹
- een Orgue de Concert in Lissabon (verbrand) en
- een Orgue de Concert voor Angers (afgebroken)

Het Nunspeetse orgel moet dus het '*orgue en location*' betreffen. Dit orgel is in 1869 verhuurd aan een parochiekerk te Neuilly-sur-Seine, zoals blijkt uit het windladenboek². Cavaillé-Coll vermeldt in zijn opdrachtenboek reparaties te hebben verricht aan de orgels van de kerk in 1871³. Hoe lang het huurorgel in deze kerk gestaan heeft is niet geheel duidelijk, wel vermeldt de parochie dat in 1873 het hoofdorgel na herbouw in gebruik is genomen⁴. Gezien de beperkte dispositie en opzet zou men verwachten dat het orgel als koororgel dienst deed, maar de kerk had al sinds 1865 een koororgel van Cavaillé-Coll. Het opdrachten-boek spreekt over '*in afwachting van het project voor realisatie van het Grand Orgue*'. Gezien bovenvermelde opmerking uit het opdrachten-boek en aanpassingen die in het orgel aangetroffen zijn, is een voorzichtige aanname dat het kleine orgel in de periode van 1869-1873 de functie van hoofdorgel

¹ Dit orgel verkeert helaas in een deplorabele en vrijwel onherstelbare toestand: het is volgelopen met water.

² Het opdrachtenboek van Cavaillé-Coll bevestigt dat in 1869 een orgel verhuurd wordt aan een parochiekerk (St. Jean Baptiste) in Neuilly-sur-Seine, een rijke buitenwijk van Parijs, overeengekomen met Pater Hennet. Tijdens een bezoek aan deze parochiekerk, St. Jean Baptiste, is gebleken dat genoemde Pater aldaar in die jaren als priester verbonden was.

³ waarschijnlijk vanwege verwoestingen tijdens de Frans-Duitse oorlog, toen de Duitsers in 1870-1871 fors hebben 'huisgehouden' in o.m. Neuilly-sur-Seine. Het gaat om een factuur voor reparatie aan het 'Grand Orgue' Fr 500,- en een voorstel voor herstel van het koororgel Fr 400,-.

⁴ Het bestaande orgel was (vermoedelijk) in de oorlog van 1870-1871 verwoest. De kas werd hergebruikt voor een nieuw orgel van

heeft vervuld. Dit kan de reden zijn geweest voor de uitbreiding van het pedaal-klavier⁵, alsmede de toevoeging van een kantsleep voor een tweede tongwerk (Clairon 4') aan de windlade, welke beide zaken door Cavaillé-Coll zijn uitgevoerd.

We mogen aannemen dat het orgel na de verhuurperiode te Neuilly-sur-Seine enige tijd in de toonzaal van Cavaillé-Coll heeft gestaan.

Het orgel in de Chapelle de L'institution du Saint-Sacrement te Autun.

John Abbey. Dit was een Engelsman die op verzoek van Sébastien Erard in 1826 naar Frankrijk emigreerde en vele orgels in Frankrijk heeft gebouwd. Mogelijk was het verwoeste orgel ook door hem gebouwd.

⁵ In een offerte uit 1874 aan de Kathedrale kerk St. Vincent te Maçon schrijft Cavaillé-Coll een klein orgel te hebben met een vergroot pedaalklavier (dus meer dan de gebruikelijke pedaalomvang voor dit type orgel van 20 tonen, hetgeen enkele malen voorkomt op kleinere orgels van Cavaillé-Coll) en dat het orgel aangepast zou kunnen worden naar een toonhoogte $\frac{1}{4}$ beneden de normaal diapason. Tijdens een bezoek in 2013 aan dit orgel (dat sinds 1897 in Autun staat) blijkt dit orgel geen vergroot pedaalklavier te hebben, maar wel een lagere diapason. Het orgel in Nunspeet heeft wel een vergroot pedaalklavier.

Het muziekfestival te Antwerpen, 1876

Op 13, 14 en 15 augustus 1876 werd een muziekfestival georganiseerd door de Koninklijke Harmonie van Antwerpen, m.n. door dirigent Peter Benoit. Benoit had jaren in Parijs gewoond en kende de orgels van Cavaillé-Coll. Daarnaast was Benoit groot fan van Wagner en wilde hij mogelijk een vergelijkbaar festival organiseren als Wagner in Bayreuth. Het festival werd georganiseerd in het Théâtre Royal Français van Antwerpen (tegenwoordig Bourla-schouwburg). Voor het concert was een orgel noodzakelijk en Benoit huurde een instrument van Cavaillé-Coll⁶. Het orgel werd tijdens het festivalconcert bespeeld door Jos. Callaerts, de titularis van de Kathedraal van Antwerpen. We weten van hem dat hij bijzonder graag een orgel van Cavaillé-Coll wenste in de Kathedraal en dat men zich in die tijd oriënteerde op een nieuw orgel. Mogelijk hoopte Cavaillé-Coll met een goed en mooi orgel, gratis ter beschikking gesteld, een prestigieuze opdracht binnen te halen. Helaas mocht dat niet zo zijn.

Het klooster van Paters Redemptoristen

Het theater was slechts 300 m verwijderd van het klooster van Paters Redemptoristen. Tijdens het muziekfestival waren de Paters uit het klooster dan ook aanwezig. Hun kapel uit 1856 had nog geen orgel. Aan het einde van de festiviteiten kochten zij het Cavaillé-Coll-orgel, dat door één van de voornaamste medewerkers van Cavaillé-Coll, Reinburg (vermoedelijk Félix), geplaatst werd.

Op 27 augustus 1876 wordt het orgel officieel in gebruik genomen, waarbij de kapel tot de laatste plaats bezet was. Ook nu was Jos. Callaerts de organist. In de pers verschenen lovende berichten, waarin het orgel geroemd werd *'als het beste van Antwerpen'*.

⁶ Opmerkelijk is dat in de archiefstukken van de Koninklijke Harmonie, hoewel erg goed gedocumenteerd, geen factuur of betaalde bedragen aan Cavaillé-Coll te vinden zijn.

⁷ Deze kast die dus oorspronkelijk bij het Nunspeetse orgel behoorde, kreeg zijn herbestemming in het eerste orgel dat de extreem rijke Baron

Dat het Cavaillé-Coll om een goede presentatie zou gaan, zou afgeleid kunnen worden uit de kast die met het orgel meegeleverd was. Uit het feit dat de zwelkast en stellingwerk wit geschilderd zijn en het stellingwerk van regelwerk is voorzien waarin afsluitende schotten geplaatst kunnen worden, kan afgeleid worden dat het orgel aanvankelijk is gebouwd als instrument zonder (buiten)kast.

Zoals op de foto is te zien, is dit ook het geval bij het zusterorgel in Autun: een orgel met een losstaande buitenkast en afsluitbaar stellingwerk d.m.v. schotten. In Autun zijn zwelkast en stellingwerk echter niet wit geschilderd.

De kast die ten tijde van het muziekfestival om het orgel heeft gestaan was vermoedelijk een fraai versierde kast. Dit valt af te leiden uit het feit dat, direct na plaatsing van het orgel in de kapel van de paters, de rector van het klooster een brief aan Cavaillé-Coll stuurde met de opmerking dat een zo frivole kast niet gepast was in het strenge en sobere interieur van de kapel. De kast ging dan ook retour naar Parijs⁷. Een jaar later werd een (soberder) kast geleverd door meubelmaker Kockerols. Hiervoor is de speeltafel verder naar voren geplaatst, terwijl bij de oorspronkelijke kast de speeltafel terugvalt naar het stellingwerk ter hoogte van de speeltafel. Dit geeft een bijzonder optisch effect dat opvalt bij het orgel in Autun, alwaar de oorspronkelijke Cavaillé-Coll kast nog aanwezig is.

L'Epee of L'Espee in 1880 kocht bij Cavaillé-Coll voor zijn buitenhuis (kasteel) in Antibes. Helaas heeft de zoektocht naar dit orgel (nog) geen resultaat opgeleverd.

Het front is, conform vrijwel alle orgels in Noord-Frankrijk en België, in de eerste Wereldoorlog geroofd van zijn frontpijpen. Het orgel zou rond 1960 onderhoud hebben gehad, echter daar is geen enkele documentatie (meer) van. Mogelijk is toen de kas zwart gebeitst en zijn nieuwe zinken frontpijpen geplaatst. Helaas zijn de geplaatste tinnen pijpen niet conform factuur Cavallé-Coll.

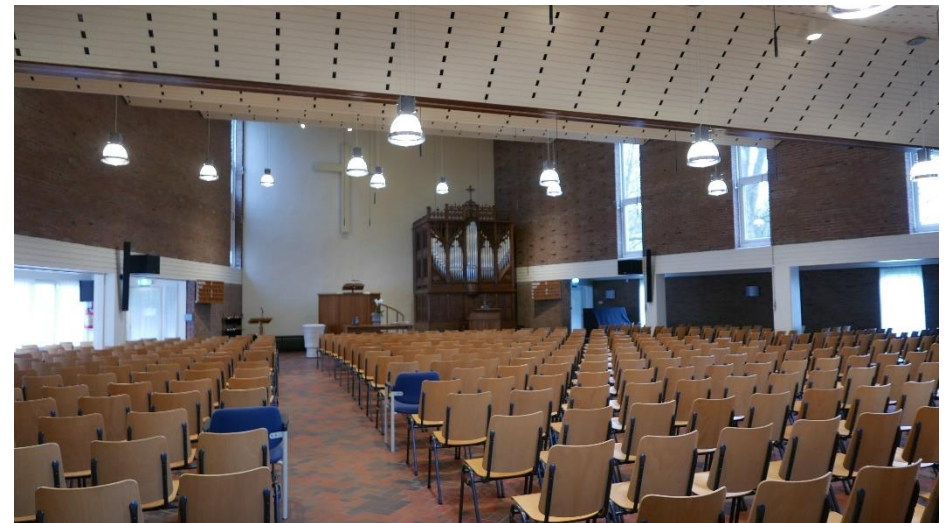
Cavallé-dinges of zo

In 1970 besluiten de Paters dat hun behuizing te groot is geworden. Delen van het klooster worden verkocht, alsmede het inventaris en zo ook het orgel. Via-via wordt de heer D. Milo uit Nunspeet door een goede vriend hierop attent gemaakt. Op zijn vraag "wat voor orgel is het?" kwam het antwoord "„er staat iets van Cavallé-dinges op..". Milo was goed bekend in de orgelwereld en wist direct dat het om een bijzonder orgel moest gaan. In diezelfde tijd werd in de wijk Oenenburg van Nunspeet een nieuwe wijkkerk van de Hervormde Gemeente gebouwd. Hier was, uiteraard, een orgel nodig. Zodoende toog een gezelschap in november 1970 richting Antwerpen om het orgel te bekijken en beluisteren. De paters hadden als voorwaarde gesteld dat het instrument behouden moest blijven voor 'De Nederlanden, hetzij noord of zuid' (ook in Amerika had men lucht gekregen van het te koop zijnde Cavallé-Coll orgel uit Antwerpen). De koop was gauw beslist, maar de betaling ervan was, op z'n minst, ongebruikelijk. De paters wilden het geld contant ontvangen, in een koffer, welke in hotel Krasnapolsky te Amsterdam overhandigd moest worden. De reden laat zich raden: het bisdom mocht er niet van weten... De administrateur van de Hervormde Gemeente Nunspeet toog in december 1970 met een koffer geld (BFR. 200.000,=) naar Hotel Krasnapolsky om het orgel te betalen. Daags erna werd het orgel door fa. Hendriksen & Reitsma uit Nunspeet afgebroken en naar Nunspeet gebracht.

Restauratie door Hendriksen & Reitsma

De Hervormde Gemeente Nunspeet gaf vervolgens opdracht aan Hendriksen & Reitsma om het orgel te restaureren. Dit laatste gebeurde naar de inzichten van die tijd, waarbij aanpassingen werden aangebracht die het orgel geen goed hebben gedaan: de oorspronkelijke windvoorziening werd vervangen door een reguleurbalgje, wat tot gevolg had dat het orgel windgebrek kreeg en men de intonatie van het pijpwerk op de verminderde windtoevoer moest aanpassen. Ook de mechanische aanleg kreeg een 'verjongingskuur' (o.a. een verende sleepconstructie voor de windlade) en werden nieuwe tinnen frontpijpen geplaatst (helaas niet conform factuur Cavallé-Coll) alsmede een nieuwe tremulant. Ook werd de intonatie gewijzigd. Gelukkig bleef het pijpenbestand volledig bewaard en zijn de harmonische registers niet gekortwiekt, zoals in die tijd wel gebruikelijk was.

Na restauratie is het orgel in de Sionskerk te Nunspeet geplaatst. De nieuwe wijkkerk van deze Hervormde Gemeente werd tezamen met het orgel op 29 september 1971 feestelijk in gebruik genomen. Het orgel werd bij die gelegenheid bespeeld door Klaas-Jan Mulder uit Kampen.

Dispositie van het Cavaillé-Coll orgel (1865)

Grand-Orgue (C-g³)

1. Bourdon 16'
2. Principal 8'
3. Flûte Harmonique 8'⁸
4. Prestant 4'

Récit (C-g³)

5. Violoncelle 8'¹
6. Flûte Octaviante 4'
7. Plein-Jeu I-IV²
8. Trompette 8'
9. Clairon 4' (*par appelé*)

Pédale (C-d¹)

en tirasse (aangehangen)

Koppelingen

G.O.- Récit/
Ped.- G.O./Ped.-Récit

Cuillère voor zwelkast
Tremolo gehele orgel

¹ Dit register vervangt de combinatie Voix Céléste en Viole de Gambe.

² Samenstelling : C: 2 2/3' C⁰: 2 2/3' - 4' C¹: 2 2/3' - 4' - 5 1/3'
C²: 2 2/3' - 4' - 5 1/3' - 8' C³: idem en doorlopend tot f3

³ buiten gebruik

⁸ In het dispositieboek wordt een Bourdon 8 genoemd. Mogelijk is dit een vergissing: dit type orgel werd normaliter òf met een Bourdon 16 òf met een Bourdon 8 geleverd. Aangezien er een Bourdon 16' op het Grand-Orgue is gedisponeerd en een Flûte Octaviante op het Récit, lijkt het waarschijnlijk dat er van oorsprong al een Flûte harmonique was gedisponeerd (i.p.v. een Bourdon 8') op het Grand-Orgue, steunend op de Bourdon 16' om tot volle sterkte te komen. Dit orgel is volgens het 'Grand Livre' van Aristide een type 5 B: orgels met 8 stemmen. In dit type is de Flûte Harmonique opgebouwd als een Bourdon 8' B en de overblazende fluit v.a. f1. Het volgende type is nr 6. (10 stemmen) Dit is het meest vervaardigde type orgel van Cavaillé-Coll en logischer wijze wat groter in lengte, breedte en hoogte. Bij dit type is Flûte Harmonique opgebouwd als een Flûte 8' B

Het gehele orgel is in een zwelkast geplaatst, met uitzondering van de grootste houten pijpen van Bourdon 16', Principal 8' en Violoncelle 8'. Het pedaal is aangehangen.

Het meest in het oog springend is de samenstelling van het Plein-Jeu I-IV. Deze wordt vrijwel niet aangetroffen in de orgels van Cavaillé-Coll. De kleinere orgels van Cavaillé-Coll uit deze periode hebben vaak een II-IV die hoger in samenstelling is. Men zou verwachten dat de klank door de lagere samenstelling donker en dus laag overkomt. Dit is echter beslist niet het geval, eerder lijkt dit een bewuste keuze om een krachtige tutti klank te genereren⁹. In het oeuvre van Cavaillé-Coll komt deze bijzondere klankopbouw terug in een wel zeer prestigieus orgel: het orgel van de Notre-Dame van Parijs, zij het met een toegevoegd koor, zodat het Plein-Jeu op 32' is gebaseerd i.p.v. in Nunspeet op 16'¹⁰. Door telkens het laagste koor weg te denken ontstaat dezelfde samenstelling als in het orgel van Nunspeet! Vermoedelijk ligt de reden voor deze lage samenstelling in de akoestische eigenschappen van het kerkship. In de Notre-Dame ontmoet het geluid onderweg naar het liturgisch centrum de nodige zijkapellen, waar veel klankkracht verloren gaat. Deze samenstelling compenseert dat. Een andere reden kan zijn dat door deze krachtige samenstelling er een betere balans ontstaat met de grotere mensuur van de tongwerken.

(Open Fluit 8') en overblazende fluit v.a. f1 (in het type 5 is er geen ruimte voor een Open fluit 8').

⁹ De Nederlander Pierre (Piet) Veerkamp, die het tot technisch directeur bij Cavaillé-Coll bracht, beschrijft in zijn orgelbouwkundig boek dat hij altijd verbaasd heeft gestaan over het bijzondere klankeffect van een Plein-Jeu waar een quint en lage octaaf verrassend genoeg een juist meer heldere en krachtige klank als auditief resultaat laten horen.

¹⁰ De samenstelling van de Plein-Jeu II-V in de Notre-Dame:

C:	2 2/3' - 4'	C ⁰ : 2 2/3' - 4' - 5 1/3'
C ¹ :	2 2/3' - 4' - 5 1/3' - 8'	C ² : 2 2/3' - 4' - 5 1/3' - 8' - 10 2/3'
C ³ :	idem en doorlopend tot G3	

Voor het orgel in de Notre-Dame is dat zonneklaar, maar in Nunspeet hebben de tongwerken een relatief groot mensuur, zowel de Trompette als de Clairon.

Het Plein-Jeu heeft eveneens tot taak om de klankkracht van de tongwerken in bas- en discant te egaliseren. De grote(re) Cavaillé-Coll orgels uit dezelfde periode hebben de bekende III-VI samenstelling in het Plein-Jeu. Het verschil met 'Nunspeet' en 'Notre-Dame' is dan de toevoeging van hogere voetmaten $2' - 1 \frac{1}{3}'$ in elk octaaf in het orgel van de Notre Dame. Dit zou in de kerkzaal te Nunspeet ongewenst zijn.

Onderzoek en reconstructie

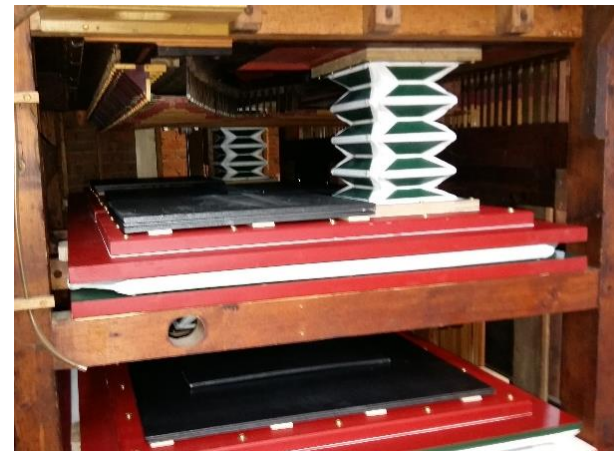
Zoals zovele orgels is het Nunspeetse Cavaillé-Coll orgel niet ongeschonden door de tijd gekomen. Hoewel het pijpwerk integraal bij het orgel is gebleven, heeft men al kort na plaatsing in Antwerpen geprobeerd de krachtige klank van het orgel te dempen. Hiertoe zijn de roeren van de Bourdon 16' gewijzigd. Ook het Plein-Jeu werd getemperd. Bij de restauratie in 1971 werden mechanische aanleg en windvoorziening veranderd.

Om een goede indruk te krijgen van het werk van Cavaillé-Coll en een getrouw herstel te kunnen bewerkstelligen, is in 2013 begonnen met onderzoek naar orgels van Cavaillé-Coll, m.n. uit de bouwtijd van het Nunspeetse orgel. Veel instrumenten in Frankrijk zijn bezocht en opgemeten. Met name het bezoek aan het orgel te Autun leverde belangrijke gegevens op die van belang waren voor een beter begrip van het orgel in Nunspeet.

Reconstructie windvoorziening en winddruk

Een belangrijke vraag betrof de oorspronkelijke winddruk. De gemeten winddruk in Antwerpen tijdens demontage in 1970 (105 mmWk) werd overgenomen na herplaatsing. Er was echter twijfel over deze waarde, omdat het orgel geen overtuigende Cavaillé-Coll klank liet horen. In Autun kon op basis van de aangetroffen balggewichten de winddruk berekend worden: ca. 118-120 mmWk. Deze winddruk is in

Nunspeet toegepast, terwijl tegelijkertijd de windvoorziening/balgconstructie werd gereconstrueerd naar model van Cavaillé-Coll. Tezamen leverde dit een significante bijdrage aan de verbetering van de klankgeving van het instrument. De oorspronkelijke windpomp (duo-schepbalgen) is niet gereconstrueerd, omdat deze heden ten dage overbodig is door de aanwezigheid van een windmachine

De gereconstrueerde balgconstructie

Reconstructie van de toonhoogte

In Nunspeet hadden we door de niet overtuigende Cavaillé-Coll klankgeving, naast de gemeten winddruk, ook twijfel over de toonhoogte, de normaal Diapason. We maten $a_1=446$ Hz bij 21 °C. Dit kon niet origineel zijn. Immers principieel zouden de instrumenten uit die tijd een $a_1=435$ Hz bij 15 °C; dus 440 bij 20 °C hebben. Een afwijking van 1 Hz zou kunnen, maar 5 of 6 Hz zeker niet. We vonden bij alle pijpen aanwijzingen dat de toonhoogte gewijzigd (verhoogd) moest zijn vanwege de verminderde windaanvoer. De registers waarvan de toonhoogte absoluut vast ligt, zijn de overblazende fluiten. Door de boringen in de omtrek is de geconstrueerde toonhoogte een niet te wijzigen vast gegeven. Deze registers klonken ook het minst overtuigend. Door middel van stemhulzen en een intensiteit meting hebben we

de optimale klankgeving gezocht en de daarbij horende toonhoogte a1. Het zal weinig verbazing wekken dat de oorspronkelijke normaal Diapason van 435 Hz bij 15 °C werd gevonden. Als proef hebben we daarop alle op toon gesneden pijpen van stemhulzen voorzien en de expressions hersteld, deze waren veel te ver naar beneden gedraaid. Het gevolg is dat het orgel grotendeels weer als een Cavallé-Coll klinkt. De zo kenmerkende boventonen worden weer gehoord alsmede de diep sonore klanken in bas, resulterend in een verrijking van de klank.

Verder herstel in de komende jaren

In de komende jaren hopen wij het orgel verder te kunnen herstellen naar haar oorspronkelijke aanleg:

- De experimenteel aangebrachte stemhulzen willen we vervangen voor aan-gesoldeerde verlengingen aan de pijpen, zodat zij weer hun oorspronkelijke lengte hebben. Deze ingreep zal de klank andermaal verbeteren.
- Van de Bourdon 16' willen we de roeren weer op hun oorspronkelijke afmetingen brengen. Ook dit zal een klankverbetering betekenen
- De windlade willen we restaureren, deze vertoont lekkage en de onjuiste sleepconstructie (die de windstroom belemmert) vervangen voor een Cavallé-Coll getrouwe constructie.
- De oorspronkelijk tremulant was vervangen door een pneumatische uitvoering, maar deze kan het grote winddebiet niet aan. We willen een reconstructie maken naar voorbeeld van Cavallé-Coll.
- De speelmechanieken zijn bij de verjongingskuur verkeerd om gelegd. Zowel de verjongingskuur alsmede de foutieve ligging willen we reconstrueren.
- De tongwerken moeten gerestaureerd worden.

Zomer 2020

